

Попов О. Є.

ЕВОЛЮЦІЯ РОЗВИТКУ ТА ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЇ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ЕКОНОМІЧНИХ ЯВИЩ І ПРОЦЕСІВ

Узагальнено особливості методології інституціонального аналізу економічних явищ і процесів. Проведено порівняльний аналіз теоретичних підходів до визначення економічної природи інститутів. Розглянуто причини походження конкретних інституціональних проблем, пов'язаних з виникненням та накопиченням протиріч між інтересами різних економічних агентів.

Ключові слова: Еволюція розвитку, особливості методології, інституціональний аналіз, економічні явища

Бібл.: 12.

Попов Олександр Євгенійович – доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри політичної економії, Харківський національний економічний університет (пр. Леніна, 9а, Харків, 61166, Україна)

Email: aepopov@ukr.net

УДК 330.341.2

Попов А. Е.

ЕВОЛЮЦИЯ РАЗВИТИЯ И ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОЛОГИИ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО АНАЛИЗА ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ И ПРОЦЕССОВ

Обобщены особенности методологии институционального анализа экономических явлений и процессов. Проведен сравнительный анализ теоретических подходов к определению экономической природы институтов. Рассмотрены причины происхождения конкретных институциональных проблем, связанных с возникновением и накоплением противоречий между интересами разных экономических агентов.

Ключевые слова: Эволюция развития, особенности методологии, институциональный анализ, экономические явления

Библ.: 12.

Попов Александр Евгеньевич – доктор экономических наук, доцент, заведующий кафедрой политической экономии, Харьковский национальный экономический университет (пр. Ленина, 9а, Харьков, 61166, Украина)

Email: aepopov@ukr.net

UDC 330.341.2

Popov A. Y.

EVOLUTION OF DEVELOPMENT AND METHODOLOGY FEATURES OF INSTITUTIONAL ANALYSIS OF THE ECONOMIC PHENOMENA AND PROCESSES

The methodology features of institutional analysis of the economic phenomena and processes are generalized. The comparative analysis of the theoretical approaches to determination of institutes' economic nature is conducted. Reasons of origin of concrete institutional problems, related to the origin and accumulation of contradictions between interests of different economic agents are considered.

Keywords: Evolution of development, methodology features, institutional analysis, economic phenomena

Bibl.: 12.

Popov Aleksandr Ye. – Doctor of Science (Economics), Associate Professor, Head of the Department of Political Economy, Kharkiv National University of Economics (pr. Lenina, 9a, Kharkiv, 61166, Ukraine)

Email: aepopov@ukr.net

Вступ. Виникнення, функціонування та розвиток ринкових відносин відбуваються під значним і безпосереднім впливом складної системи норм та правил, на основі яких економічні агенти приходять до згоди відносно встановлення умов господарської діяльності. Природа походження такого роду норм визначається чітко вираженим інституціональним характером, пов'язаним із спрямованістю на вирішення завдань випереджальної розбудови ринкового механізму, в межах та відповідно до вимог якого надалі здійснюються безпосередні акти обміну благами. В свою чергу, інституціональне середовище ринкових відносин є невід'ємною частиною інституціональної структури сучасного суспільства, що складається з величезного комплексу різноманітних інститутів, кожен з яких являє собою певний варіант унормування колективної поведінки економічних агентів.

Різні аспекти формування інституціональної структури ринкової економіки пригортали до себе увагу ба-

гатьох дослідників, таких як Т. Гайдай [1], У. Гамільтон [2], В. Катяло [11], Д. Кейнс [3], Дж. Коммонс [4], Р. Нуреев [8], А. Олійник [6], Р. Ріхтер [11], Г. Спенсер [7], М. Туган-Барановський [9], О. Уільямсон [10], Е. Фуруботн [11] та ін. Проте навіть серед прихильників інституціонального підходу не існує погодженості думок щодо закономірностей регулювання економічних явищ і процесів, що, в свою чергу, визначає необхідність подальшого поглиблення наукового обґрунтування методології інституціонального аналізу у цій сфері.

Метою дослідження у роботі є узагальнення теоретичних положень та визначення особливостей методології інституціонального аналізу економічних явищ і процесів.

Результати дослідження. Відправними положеннями, з яких виходить більшість сучасних теорій та концепцій інституціональної організації економіки («інституціональної економіки», «інституціонального підходу» або «інсти-

туціоналізму»), є, по-перше, припущення про наявність численних утруднень щодо здійснення раціонального вибору індивідів відносно визначення оптимального варіанту розподілу обмежених ресурсів або при досягненні ринкової рівноваги та, по-друге, гіпотеза про переважно колективний характер прийняття будь-яких економічних рішень, уособленням якого саме й стають інститути ринкової економіки.

До складу найбільш суттєвих обмежень раціональності економічної поведінки звичайно відносять характерну для дії будь-якого ринкового механізму проблему асиметричності інформації (неповної та незбалансованої поінформованості учасників ринкових трансакцій), а також коливання рівня взаємної залежності учасників ринку за різні його конкурентні структури, ймовірність нераціональних дій економічних агентів та ін. Так, Дж. М. Кейнс [3, с.19], характеризуючи можливість використання неокласичного підходу для подолання зазначених вище обмежень, застерігав, що постулати класичної теорії можуть бути плідно застосовані лише в одному особливому випадку – для умов повністю досконалого ринку, що визначається як гранична ситуація можливих станів рівноваги. Дж. Коммонс, один із засновників інституціоналізму, також відзначав [4, с. 62–63], що суттєвою проблемою класичної економічної теорії (до багатьох положень якої більшість прихильників інституціонального підходу знаходяться у певній концептуальній опозиції) насамперед є наявність численних утруднень щодо визначення оптимальної кількості індивідуальних зусиль економічного агента, які в процесі господарської активності мають спрямовуватися на досягнення максимального обсягу чистого грошового доходу. А, наприклад, Р. Нуреев [8, с. 4] прямо пов'язує сучасне зростання інтересу до інституціональних досліджень насамперед із різноманітними спробами подолання обмежень, які накладаються на пояснення реальних ринкових процесів вже у рамках неокласичної теорії.

Іншою принциповою вадою, притаманною класичній економічній теорії при розгляді закономірностей формування умов ринкових трансакцій, Дж. Коммонс [4, с. 63] вважав майже повне ігнорування потенційного взаємного впливу («протиріччя інтересів») умов конкретних ринкових трансакцій між певними економічними агентами на задоволення прагнень широкого кола третіх осіб («груп тиску») – інших учасників ринку, найманого персоналу, держави, громадськості та ін. Крім того, цей видатний американський економіст [4, с. 68] майже першим (1924 р.) звернув спеціальну увагу на сучасне йому поширення явища персоніфікації корпорацій, наслідками якого стало «породження фікцій» – «штучних» економічних агентів, що являють собою формалізоване уособлення актів організованої колективної дії в сфері контролю егоїстичної поведінки індивідів. Проте, за думкою Дж. Коммонса, першоджерелом виникнення та рушійною силою розвитку економічних явищ та процесів є все ж таки і насамперед вплив позаекономічних факторів, пов'язаних із різними формами взаємодії (правовими, соціально-політичними, культурними та ін.) більшості членів суспільства.

Слід відзначити, що думка про необхідність забезпечення широкого міждисциплінарного підходу до встановлення природи будь-яких складних суспільних явищ, в першу чергу – процесів соціально-економічного розвитку, набула досить широкого поширення в економічних дослідженнях на рубежі XIX–XX ст. Різноманітні аспекти вивчення інституціональної структури суспільства знаходили певне відображення в працях Ф. Ліста (встановлення економічної ролі та функцій державних та соціальних інститутів), К. Маркса (дослідження соціально-трудових аспектів суспільного відтворення), М. Вебера (теорія етичного капіталізму), Е. Дюркгейма (концепція соціально-історичної обумовленості норм економічної поведінки індивідів). Ретельний історичний аналіз походження соціальних інститутів суспільства був проведений також Ф. Енгельсом у [12], а, наприклад, В. Ленін [5] переконливо доводив наявність численних національно-історичних чинників інституціонального походження, що зумовили існування суттєвих відмінностей між американським та пруським шляхами розвитку капіталізму у сільському господарстві. Г. Спенсер [7] з цього приводу доводив, що причина наявного розмаїття соціальних інститутів (домашніх, обрядових, професійних, промислових, політичних, церковних) складається в необхідності забезпечення підтримки суспільної рівноваги та у виконанні завдань регулювання процесів функціонування різних соціальних спільнот. У наукових працях М. Туган-Барановського [9] було обґрунтовано змістовні висновки відносно встановлення ролі держави у ринкових відносинах та змісту функцій державного регулювання економіки, а також щодо природи походження і закономірностей протікання економічних циклів, соціальної спрямованості економічного розвитку та ін.

Проте тільки в дослідженнях засновників інституціоналізму, таких як Дж. Коммонс, Т. Веблен, У. Мітчел, У. Гамільтон, інституціональна структура економіки як сукупність штучно утворених матеріальних та нематеріальних умов (суспільних інститутів), формування та постійне удосконалення яких необхідно для виникнення й розвитку ринкових відносин, стала основним об'єктом дослідження. Так, У. Гамільтон (який вперше у 1916–1919 рр. запропонував використання самого поняття «інституціоналізм» [2, с. 111]) прямо наголошував на тому, що тільки інституціональний підхід повною мірою відповідає найбільш важливим вимогам до економічної теорії, таким як: здатність до уніфікації понятійно-категоріального апарату дослідження; увага до проблем регулювання економіки; спрямованість на вивчення інститутів; тіснота зв'язку із змістом економічних явищ та процесів; спроможність до формування прийнятої теорії людської поведінки [2, с. 112–116]. У. Гамільтон [2, с. 8] також підкреслював, що інституціоналізм є єдиною теоретичною базою, здатною об'єднати економічну науку, оскільки тільки він «вказує на те, як окремі частки економічної системи співвідносяться з цілим». З думкою про продуктивність застосування інституціонального підходу для вивчення складних суспільних явищ та процесів в різній мірі погоджувалися інші видатні економісти (Г. Мюрдаль, Б. Селігмен, Ф. Перру, К. Ейре, Дж. Гелбрейт та ін.).

Надзвичайно висока оцінка потенціалу використання інституціональної методології широко поділяється також багатьма сучасними науковцями. Так, Н. Дроздова, В. Катькало [11, с. 1] відзначають, що інституціональна теорія є одним з найбільш динамічних розділів економічної науки, що характеризується надзвичайною здатністю до вирішення широкого кола концептуальних проблем функціонування фірм, ринків і держав в умовах глобальної трансформації суспільства, яка відбувається на наших очах. Т. Гайдай [1, с. 60] підкреслює, що сучасна інституціональна економічна теорія є однією з перспективних течій економічної думки, що визначається широкими можливостями щодо залучення усього розмаїття аналітичного інструментарію, здатного відобразити сутність і природу трансформаційних процесів, а також утворених на їхній основі соціально-економічних відносин та інституціональних змін.

З іншого боку слід відзначити, що інституціональна теорія (ІТ) в процесі свого розвитку пройшла складний шлях змістовних, концептуальних і методологічних трансформацій, які до цього часу неможливо вважати остаточно завершеними. Так, Е. Фуруботн та Р. Ріхтер [11, с. XXXI] зазначають, що сучасний інституціоналізм залишається сполученням різних теоретичних підходів, певним чином пов'язаних із інституціональною проблематикою. При цьому серед науковців відсутньою є погодженість думок навіть щодо загальних засад систематизації різноманітних теорій та концепцій, які складають зміст численних інституціональних досліджень. Найбільш поширеною є точка зору, згідно до якої диференціація концептуальних засад і методології ІТ співпадає з періодизацією етапів розвитку інституціоналізму, в ході яких центр уваги дослідників зосереджувався на різних об'єктах дослідження. За цією ознакою звичайно виділяють три групи інституціональних теорій:

- 1) «класичний» інституціоналізм, концепції якого, розроблені засновниками цього напрямку економічних досліджень, такими як Дж. Коммонс (теорія справедливої вартості), Т. Веблен (теорія «абсентеїстської власності» та «бездіяльного класу»), У. Мітчел (теорія економічних циклів), У. Гамільтон (концепція інституціональної економічної політики) заклали концептуальні основи інституціонального підходу до вивчення економічних явищ та процесів;
- 2) «традиційний» (або «старий») інституціоналізм, представниками якого були Дж. К. Гелбрейт (теорія «техноструктури» корпорації, теорія постіндустріального суспільства), Дж. Бьюкенен і Г. Таллок (теорія суспільного вибору), В. Ваненберг (конституційна економіка), А. Хершенкрон (теорія ешелонів розвитку капіталізму), центр уваги яких зосередився перш за все на розгляді проблем «обмеженої раціональності» ринку та недосконалості інструментів ринкового саморегулювання, а також на визначенні прийнятних меж, форм і засобів державного (суспільного) регулювання ринкової економіки;
- 3) «нова інституціональна теорія» («новий інституціоналізм» або неоінституціоналізм), прихильниками

якої вважаються Р. Коуз (засновник контрактної парадигми інституціональної теорії, концепції трансакційних витрат і контрактної економіки, теорії прав власності), А. Алчіан, Г. Демсец, М. Йенсен, С. Пейович (теорія прав власності), Д. Норт (теорія держави), Р. Нельсон і С. Уінтер (еволюційна інституціональна теорія), З. Чен (нова економічна історія), Дж. Стігліц і Й. Макніл (теорія оптимального контракту).

Досить часто науковці при розгляді третього напрямку інституціональних досліджень наголошують також на суттєвих розходженнях між «неоінституціоналізмом» та власне «ною інституційною теорією» (НІТ). Так, коментуючи зазначені відмінності, А. Олійник [6, с. 30] відзначає, що в цих концепціях використовуються принципово різні парадигми щодо аналізу причин і передумов походження інститутів. В першому випадку традиційний мікроекономічний інструментарій використовується для прояснення природи «зовнішніх» для неокласичної економічної теорії чинників (ідеології, норм поведінки, законів та ін.). НІТ, навпаки, вимагає коригування основних постулатів традиційної неокласичної теорії, насамперед виходячи із концепції неповної раціональності Г. Саймона. Проте більшість науковців, визнаючи існування досить суттєвих концептуальних відмінностей між обома описаними підходами, все ж таки остаточно не погоджуються з доцільністю такого роду диференціації. З точки зору автора, наведене розмежування також слід визнати випереджувальним, оскільки, здається, що цілісну методологію досліджень у НІТ ще остаточно не сформовано, тим більше, що в багатьох принципових питаннях позиції обох течій «нового інституціоналізму» часто співпадають. Проте сама наявність помітних концептуальних розходжень, що існують між теоріями та концепціями, які за періодичним принципом систематизації звичайно поєднуються в рамках одного напрямку досліджень, свідчить про недостатню продуктивність застосування такого принципу.

В ході еволюції НІТ науковці також все більшу увагу приділяють несхожості двох основних течій сучасних інституціональних досліджень, а саме – ліберальної концепції так званого «економічного інституціоналізму» та радикальної лінії «соціологічного інституціоналізму». Ліберальна концепція виходить з гіпотези про відносну досконалість функціонування контрактного ринкового механізму, необхідність раціонального обмеження державного регулювання економіки, провідний вплив розподілу прав власності на формування інституціонального середовища ті ін., тобто виступає з позицій методологічного індивідуалізму економічних агентів. Соціологічний інституціоналізм, навпаки, акцентує увагу на існуванні «прогалин» ринку та доцільності застосування широкого інструментарію адміністративного регулювання економічних відносин, а також на принципах побудови «держави загального благоденства», підвищенні суспільної корисності інститутів і т. ін. Проте слід відзначити, що сутнісні розбіжності зазначених напрямків інституціо-

нальних досліджень насамперед зосереджуються навколо розгляду суб'єктивних оціночних категорій справедливості та етичності функціонування інститутів. При цьому відносно природи походження, закономірностей формування та розвитку інституціонального середовища між прихильниками зазначених наукових течій не існує суттєвих відмінностей у поглядах.

Більш плідною здається точка зору, висловлена О. Уільямсоном [10, с. 52], який виокремив чотири основні підходи до вивчення інституціональної організації економіки (IOE), а саме: теорія прав власності; теорія управління поведінкою виконавця («агентська теорія» або теорія оптимального контракту); теорія трансакційної економіки; теорія суспільного вибору. О. Уільямсон наполягає, що спільність зазначених підходів складається насамперед у визнанні контрактної природи аналітичної системи інституціоналізму, яка (на відміну від суто «технологічного» тлумачення, притаманного класичній та неокласичній теорії) виходить з необхідності порівняльної оцінки різних варіантів здійснення економічних трансакцій (укладання контрактів). При цьому вважається, що ефективність застосування різних форм організації господарської діяльності (здійснення трансакцій) може суттєво змінюватися відповідно до інституціональної структури економіки та індивідуальних особливостей побудови окремих інститутів, формування яких, в свою чергу, відбувається під впливом унікального сполучення національно-історичних, економіко-політичних та соціокультурних факторів.

Отже, відмінності, за якими, з точки зору О. Уільямсона, розрізняються чотири основні підходи до вивчення IOE, полягають саме у визначенні складу, характеру та закономірностей дії такого роду факторів впливу. Так, концепції «інституціонального середовища» («правил гри») виходять з визнання пріоритетності колективного вибору (в макроекономічному вимірі – теорія суспільного вибору, а на рівні суб'єктів господарювання – теорія прав власності) форм і методів інституціонального регулювання ринкових трансакцій. Прихильники наукового напрямку «інституціональної угоди», навпаки, вважають, що вирішальну роль у формуванні IOE надають загальноприйнятій, поширеній та стійкій умові укладання контрактів, що звичайно уособлюються та формалізуються у вигляді певних економічних організацій, які надалі стають рушійною силою розбудови системи інституцій суспільства. Дія відповідних інституціональних угод, які відбивають індивідуальні особливості мотиваційного механізму окремих економічних агентів, може відчуватися на різних етапах укладання та виконання складних контрактів, що встановлюють умови здійснення трансакцій: на попередній стадії («ex ante» – теорія управління поведінкою виконавця) або в ході здійснення певного акту обміну благами («ex post» – теорія трансакційної економіки).

З точки зору автора, плідність описаного підходу до розмежування об'єктів дослідження IT обумовлюється перш за все досить логічною структуризацією предметної області інституціонального аналізу, що дозволяє ви-

окремити закономірності, притаманні процесу розбудови інститутів загальносуспільного характеру, від передумов формування локальних інституціональних угод, які знаходяться поширення у відносинах учасників окремих видів трансакцій або у межах певних економічних організацій. З іншого боку, дотримання такого принципу систематизації інституціональних концепцій цілком закономірно призводить до обмеження методологічної бази інституціонального підходу, поза рамками якого залишаються перспективні можливості інтеграції економічної теорії з правовими, соціологічними, політологічними дослідженнями. Навіть сам О. Уільямсон [10, с. 52–53] також відзначає певну недосконалість запропонованого підходу, зауважуючи про те, що в такому випадку недостатня увага буде приділятися розгляду міждисциплінарних (соціологічних, культурологічних, соціально-політичних) аспектів формування інституціональної структури суспільства на користь набагато більш спрощеному сприйняттю суто економічних проблем і закономірностей розвитку суспільних явищ та процесів.

В цілому така позиція, що виходить з визнання наявної обмеженості можливостей дослідників щодо охопту надвеликого різноманіття сфери проблем формування інституціонального середовища, є характерною рисою сучасного етапу розвитку інституціоналізму. На відміну від класичної та (певною мірою) традиційної IT, «нова інституціональна теорія» виходить з пріоритетності економічних мотивів поведінки індивідів відповідно до примату принципу методологічного індивідуалізму. Згідно до вимог забезпечення цього принципу, вихідною передумовою та підґрунтям дослідження закономірностей розгортання соціально-економічних процесів стають моделі поведінки, інтереси та стратегії окремих членів суспільства (індивідів), в той час як переважна більшість дій колективного характеру (в розумінні концепції Дж. Коммонса) вважається тільки консолідованими похідними від проявів волі таких індивідів. З іншого боку, сучасний інституціоналізм виходить з припущення, що жорстким обмеженням для можливої егоїстичної поведінки економічних агентів виступають вимоги принципу обмеженої раціональності, сутність якого полягає у наявності певного порогу критеріального задоволення індивіда вибором прийнятної альтернативи поведінки. Прийнятність такої альтернативи пов'язана із досягненням достатнього рівня задоволення основних прагнень економічного агента без нанесення неприйнятних збитків інтересам інших індивідів (егоїстичність поведінки яких в такому випадку, в свою чергу, може стати обмеженням для забезпечення бажаного корисного ефекту економічного агента). Рівень такого порогу прямо перешкоджає (запобігає) ухваленню надмірно ризикованих або прямо шкідливих для інших індивідів рішень. Створення певного комплексу «стримування і противаги», що здійснюються за допомогою складної та розгалуженої системи різноманітних інститутів (на суспільному, ринковому, локально-приватному рівні), слід вважати найважливішою функцією інституціональної структури економіки.

Висновки. Однією з характерних особливостей наукового методу сучасної ІТ стає зосередження на природі походження конкретних інституціональних проблем, породження яких звичайно пов'язується з виникненням та накопиченням протиріч між інтересами різних економічних агентів. При цьому інституціональне середовище, як інститутів (структур, правил і норм), що утворюють загальну основу для здійснення ефективного виробництва, розподілу та обміну благами, по-перше, виконує функції механізму усунення надмірних витрат (непродуктивних втрат ресурсів) при здійсненні відповідних трансакцій (на засадах уніфікації норм інституціональних угод), та, по-друге, виступає джерелом генерації обмежень раціональності поведінки економічних агентів, що дозволяє уникати загострення конфлікту загальносуспільних цілей та приватно-локальних прагнень індивідів. Трансформація інтересів, цілей, моделей поведінки індивідів (членів суспільства) закономірно призводить до поступової компромісно-консенсусної зміни умов інституціонального середовища, яка, в свою чергу, стає причиною перетворення принципових засад укладання інституціональних угод між економічними агентами.

На додаткове вивчення вимагають питання визначення умов інституціональних угод такого роду та визначення механізмів забезпечення дотримання таких угод економічними агентами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гайдай Т. Неінституціоналізм та його аналітично-дослідницький потенціал / Т. Гайдай // Економіка України. – 2003. – №9. – С. 60–66.
2. Гамильтон У. Х. Институциональный поход к экономической теории / У. Х. Гамильтон // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007. – Том 5. – № 2. – С. 110–117.
3. Кейнс Д. Конец laissez-faire // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. – М.: ГУ-ВШЭ, 1998, Вып. 3. – 509 с. – С. 260–279.
4. Коммонс Дж. Институциональная экономика // Экономический вестник Ростовского государственного университета – 2007 – Том 5, № 4 – С. 59–70.
5. Ленин В. Полное собрание сочинений. Т. 33: Государство и революция / В. И. Ленин – М.: Госполитиздат, 1962. – 433 с.
6. Олейник А. Институциональная экономика: Учебное пособие / А. Н. Олейник – М.: ИНФРА-М, 2000. – 416 с.
7. Спенсер Г. Личность и государство / Г. Спенсер. – Челябинск: Социум, 2007. – 199 [3] с.
8. Трансформация экономических институтов в постсоветской России. / Под ред. Р. М. Нуреева. – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – 304 с.
9. Туган-Барановский М. Избранные сочинения. В 2-х томах. Т.1. Очерки из новейшей истории политической экономики и социализма. – Донецк: ДонГУЭТ, 2004. – 357 с.
10. Уильямсон О. Економічні інституції капіталізму / О. Уильямсон. – К.: Видавництво «АртЕк», 2001. – 472 с.
11. Фуруботн Э. Институты и экономическая теория: Достижения новой институциональной экономической теории / Э. Г. Фуруботн, Р. Рихтер.: пер. с англ. под ред. В. С. Катъкало, Н. П. Дроздовой. СПб.: Изд. дом С-Пб. гос. ун-та, 2005. – XXXIV + 702 с.
12. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. / Ф. Энгельс – М.: «Либроком», 2009. – 240 с.